

ՎԱՂՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԴԻՅԱՐԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԵՌՅԱԿԸ

(Ուլբե՞ր են Բուդինի հավաքածուի ընծայական քիթեղին պատկերված աստվածները)

Բուդինի մասնավոր հավաքածուի (ԺՆԸ) քննարկման առարկա ընծայական քիթեղը մասն էր կազմում շուրջ 2 հազարի հասնող տարբեր իրերից բաղկացած ուրարտական այն զանձի, որը հայտնաբերվել էր Վանի մահանգի Գիյիմլի (Հիրկանիս) բնակավայրի մոտ գտնվող Սերբար թեփե բարձունքից, բայց վաճառքի հանվելով ցրվել էր աշխարհի տարբեր բանգարաններում: Քննության առարկա քիթեղը ունի 9.9սմ բարձրություն և 9.1 սմ լայնություն, ներկայացնում է աստվածների, մարդկանց ու ցուլի պատկերներ և ունի մեհենագիր արձանագրություն:¹ Թիթեղն հրատարակած Ռ. Դ. Բարնեթի կարծիքով, աստվածներից առաջինը (ձախակողմյանը) Խաղին է:² Ս. Հմայակյանը առարկում է նրան հետևյալ պատճառաբանությամբ. «Գտնել, որի վրա նստած է նա, դրված է կրանստած ցուլի կռնակին, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այստեղ ներկայացված է Թեյշեբան»:³ Ռ. Բարնեթի կարծիքը պաշտպանում է Ա. Վայմանը, իսկ Ս. Հմայակյանի կարծիքը՝ Ա. Մովսիսյանը:⁴

Մեր կարծիքով, գաեին բազմած աստվածը Խաղին չէ, որը ուրարտական պատկերագրության մեջ ներկայացվում է սովորաբար առյուծի վրա կանգնած վիճակում, բայց նաև Թեյշեբան չէ: Գահակալ աստծու գահի պատվանդանի ցլակերպությունը չի կարող փաստարկ ծառայել նրան Թեյշեբան համարելու օգտին, որովհետև այդ ծնկածալ հեգ կենդանին ամպրոպային և մարտական ցուլ չէ: Ըստ երևույթին, նա եզ է՝ ափեզերքի հենարանը (գահի պատվանդան/տիեզերքի հենարան): Խոր հնադարից եկող հավատալիքների համաձայն, ափեզերքը վերևից ներքև դասավորությամբ ուներ երեք գոտիներ: Եթե դրանք մտովի տեղադրենք քիթեղի վրա, ապա կպարզվի, որ գահակալ աստծու գահի ցլակերպ պատվանդանը համապատասխանում է ընդերքին, թագով գլուխը՝ երկնքին (բարձր է ավելի, քան մյուսների զլուխները), իսկ մարմինն ու գահը՝ երկրին: Առասպելաբանական մտածողությամբ հենց արևն է, որ լինում է թե՛ ընդերքում (ծովածին արևը «ի գիշերի ընդ երկրա ղառնայ»),⁵ թե՛ երկնքում, թե՛ երկրի վրա (արևածագին և մայրամուտին), դառնալով կապակցող օղակը եռահարկ տիեզերքի երեք գոտիների: Հիշենք արևային Վահագնին ծովված օրհներգի սկիզբը՝ «Երկնք երկին, երկնք երկիր, երկնք եւ ծովն ծիրանի»,⁶ որտեղ «ծիրանի ծով» //ընդերք (ստորին գոտի):⁷ Թիթեղին պատկերված եզան ափեզերքի հենարանը համարվելու հանգամանքը հաստատվում է այդ էակի վերաբերյալ գոյություն ունեցած հայ ժողովրդական հավատալիքների միջոցով: «Հողագունդը ժողովրդի կարծիքով, մի կլոր բան է, մի կարմիր եզի եղջյուրին անշարժ կանգնած»:⁸ Եթե Ջավախքի հայերը սլոպես էին կարծում, ապա Վարանդայի (Արցախում) հայերն էլ հավատում էին, թե «Գետնի տակ կա մի եզ, պոչը դրած մեջքին, երբ շարժում է պոչը և խփում գետնին, երկրաշարժ է լինում»:⁹ Հիշենք նաև «գետին» պատասխան ակնկալող հանելուկը. «Գունջի կաշի, /Ոչ կհալի ոչ

¹ R. Barnett, *The hieroglyphic writing of Urartu, "Anatolian Studies presented to H.G. Güterbock"*, Istanbul, 1974, p.43-55.

² Նույն տեղում, էջ 44:

³ Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը (այսուհետև՝ ՎԹՄ), Եր., 1994, էջ 112, ծան. 97:

⁴ Ա. Մովսիսյան, Վանի թագավորության մեհենագրերը (այսուհետև՝ ՎԹՄ), «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1996, քիվ 1-12, էջ 378-379, Նույնի, Հայկական մեհենագրություն (այսուհետև՝ ՀՄ), Եր., 2003, էջ 94, ծան 147:

⁵ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն եւ տոմար (այսուհետև Շիրակացի), Եր., 1940, էջ 84:

⁶ Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, Բնական բնագիրը Մ.Արեղյանի և Ա. Հարությունյանի (այսուհետև՝ Խորենացի), Եր., 1981, գիրք Ա, գլ. լա:

⁷ Մ. Պետրոսյան, «Վահագնի երգի» արքայադիմանքի վերականգնման և վերծանման փորձ, «Լուսերը հասարակական գիտությունների», 1981, քիվ 4, էջ 85-87:

⁸ Ե. Լալայան, Երկեր, հ. 1, Եր., 1983, էջ 240:

⁹ Նույն տեղում, հ. 2, Եր., 1988, էջ 176:

կմաշի»:¹⁰ Ուրեմն, գահին պատվանդան ծառայող եզր վկայությունն է լինելու գահակալ աստծու նաև ընդերքի վրա ունեցած իշխանության, այնպես, ինչպես թագը խորհրդանշում է նրա երկնային, իսկ գահը՝ նրա երկրային իշխանությունը:

Գահակալ աստծու արևային բնույթի վկան են նաև նրա ձեռքի երեք փետուրները (դրանք հասկեր չեն): «3»-ը Արեին և Արևաստվածներին խորհրդանշող թիվ է,¹¹ իսկ թռչունը, ուրեմն, նրան փոխարինող փետուրը ևս, նախ և առաջ առնչվում է նրանց: Օրինակ, «փետուր» նշանակող հնդեվրոպական արմատից են ծագում ինչպես հայ. *թիւ, թռչել, թռչուն* բառերը, այնպես էլ հուն. *πτερόν* «փետուր, թռչունի թև», հին. հնդ. *pataṛā*- «թռչող, թռչուն», լատին. *acci-piter* «բազե» (<«արաքոչ») բառերը և այլն:¹²

Արմեն նաև հիշել մեր հեքիաթների այն կախարդական թռչուններին, սրանց բողած փետուրների միջոցով էր հեքիաթային հերոսը կանչում նրանց՝ իրագործելով անկաբեկին:¹³ «Արև» /«3»/ «թռչուն» հասկացությունների փոխադարձ առասպելաբանական կապը լավագույնս բացահայտված է արցախասիայերի (Վարանդա) հետևյալ հավատալիքում: Ըստ նրանց, «երկնքում կա երեք թռչուն: Երբ նրանցից առաջինը ձայն է հանում, բացվում է առավոտը, երկրորդի ձայն հանելիս դառնում է կեսօր, իսկ երբ երրորդը թռչում է ձայնում, մութը պատում է աշխարհը»:¹⁴ Երեք թռչունների, երեք փետուրների և արևի ցերեկային ընթացքի առասպելաբանական փոխադարձ կապը անդրադարձն է արևի երկնականարային երեք հիմնադիրների՝ առավոտյան, կեսօրին և երեկոյան: Ի դեպ, հին Եգիպտոսում այս երեք հիմնադիրների պատճառով արևը առավոտյան կոչվում էր *Khepri* (*Hepri*), միջօրեին՝ *Re°* (*Ra*), իսկ երեկոյան՝ *Atum*:¹⁵

¹⁰ Մ. Հ ա ղ ա ղ յ ա ն, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., 1965, էջ 18:

¹¹ Մ. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 78-79:

¹² Հ. Ա ճ ա ղ յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան(այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ.2, Եր., 1973, էջ 184-185:

¹³ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ.1, Եր., 1959, էջ 260, 262, 305, 310, հ. 2, Եր., 1959, էջ 72, հ. 3, Եր., 1962, էջ 88 - 89, 90, 94 և այլն:

¹⁴ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 175:

¹⁵ В. Т о п о в, Несколько параллелей к одной древнеегипетской мифологеме, "Древний Восток", 2, М., 1980, стр. 81, пр. 25; Р. Рубинштейн, "Мифы народов мира", т. 2, М., 1988, стр. 358.

Նոյնալիսի տարբերակում, գուցե թե, իրականացվել էր նաև հայ հեթանոսական դիցարանի արևային բնության երեք աստվածների՝ Վահագնի, Միքիի և Տիրի (Տիր) միջև: Այս տեսանկյունից է հասկանալի դառնում նրանց նույնացումը մերթ Ապոլոնի, մերթ Հելիոսի հետ:

Որ ցրակերպ պատվանդանով գահին բազմած և երկրպագություն քնդունող աստվածը գերագույն աստված է՝ կասկած չի կարող: Իսկ որ նա արևային բնության աստվածություն է, վկայում են նաև ներքոհիշյալ փաստերը: Ընծայական քիթովին պատկերված գաղափարանշաններից ամենամեծն ու ցայտունը նրա վերնամասին պատկերված արևի թևավոր սկավառակն է՝ ուրարտական Արևաստծու (¹⁵UTU, ¹⁶Siuini) հայտնի խորհրդանշանը: Բացի դրանից, երկնային այս գահակալի թագն ավարտվում է մեծ օղակով, որը բուն թագին միացված է երկու ավելի փոքր օղակների միջոցով: Մեծ օղակն, անկասկած, խորհրդանշում է արևը, իսկ փոքր օղակները՝ Արևի ուղեկից Արուսյակ (Վեներա) մոլորակի երկու դրսևորումներն հանդիսացող Լուսաբերն ու Գիշերավաթը:¹⁶ Արտաշեսյան արքայից արքաների թագի կենտրոնում պատկերված ութնառկայաթանի յուսատուն արևն է՝ աշխարհի ութ կողմերին (չորս հիմնական և չորս երկրորդական) լույս ու ջերմություն հղողը: Իսկ նրան աջից ու ձախից ուղեկցող մեկական թռչունները խորհրդանշեցն են Լուսաբերի (աջինը) և Գիշերավաթի (ձախինը): Ուրարտական արևի աստված Շիլինիի գուգակիցը Արուսյակի սննդամթերքն էր, որը երբ պատկերվում էր թռչնամարմին՝ երբեմն կանացի ոչ թե մեկ, այլ երկու գլուխներով, մեջքին ունենում էր արևը խորհրդանշող օղակ (տե՛ս ուրարտական պաշտամունքային կաթսաների եզրերին զետեղված արձանիկները):¹⁷ Վանում գրի առնված և «արեգակ» պատասխանն ակնկալող հանելուկը՝ «Վառվրա ընցավ երկնուց, Ոսկի լական (կտր օղ) կեր կառուց»,¹⁸ նույնպես օղակի տեսքով խորհրդանշանի արևային բնության մասին է խոսում:

Գահին բազմած գերագույն աստծու արևի սննդամթերքն աստված լինելու հանգամանքը բխում է նաև վաղ Ուրարտուի գերագույն աստվածը հենց Արևաստված լինելու իրողությունից:¹⁹ Հայտնի է, որ մ.թ.ա. IX դ. վերջին Իշպուհինի արքայի (մ.թ.ա. 825-810 թթ.) կիրառած կրոնական բարեփոխումից հետո Լ Ուրարտուի սրբուգան սմիան համարվում էր «Արևաստծու ամիսը» (²⁰UTU ITU), որովհետև աստվածներին, սրբություններին և սրբավայրերին մասուցվող գոհաբերություններն ու տոնակատարությունները նախատեսված էին այդ ամսի համար:²⁰ Հիմնավոր և այն ենթադրությունը, թե դա այն նույն ամիսն է, որը մեր հին տոմարում կրում էր *Արեգ* անունը:²¹ Ընդ որում, *Արեգ* էր կոչվում նաև այդ տոմարի յուրաքանչյուր ամսի առաջին օրը, ուրեմն, նաև յուրաքանչյուր տարվա *առաջին* օրը: Ի նկատի առնենք նաև, որ ուրարտական թագավորության կրոնական կենտրոնը՝ նրա մայրաքաղաք Դաճթա-ն (Տոսպ, Վան), նաև Արևաստծու՝ պաշտամունքի կենտրոնն էր, երբ հետագա գերագույն աստված Խալդիի պաշտամունքի կենտրոնը գտնվում էր Ուրարտուից դուրս՝ Իշպուհինի օրոք նրան հպատակված Մուծածիքի փոքր թագավորությունում:²² Ընդ որում, Ուրարտուին հպատակվելուց առաջ Մուծածիքը մ.թ.ա. 828 կամ 827թ. նվաճվել էր Սալմանասար III-ի

¹⁵ Մ. Պետրոսյան, Գյումրիի պեղածո գոտու բեկորի զարդանախշերի շուրջ, ԵՊՄԺ հանրապետական առաջին գիտաժողով գեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1994, էջ 30-32:

¹⁷ Б. П и о т р о в с к и й, Искусство Урарту: VIII-VII вв. до н.э., Л., 1962, стр.57-58.

¹⁸ Հայ ժողովրդական հանելուկներ, ..., էջ 3:

¹⁹ Մ. Պետրոսյան, Նախնական Ուրարտուի գլխավոր աստծու հարցի շուրջ, Գյումրու Մ Նախնական անվան պետ. մանկ. ինստիտուտի գիտ. աշխատությունների ժողովածու (երեք հատորով), 2 Գյումրի, 1994, էջ 226-231: Նույնի, Արևիկում քաղաքի և Արևաստծու զերը վաղ Ուրարտուի կրոնական քաղաքականության մեջ, ՀՀ ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտ. աշխատություններ», Գյումրի, 2004, էջ 10-18:

²⁰ Г. М е л и к и ш в и л и, Урартские клинообразные надписи (այսուհետև՝ УКН), М., 1960, № 27: «Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիկա», հ. 1, Եր., 1981, էջ 45 և 47, ծան. 1:

²¹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիկա», հ. 1, էջ 47, ծան. 1:

²² И. Д б я к о н о в, Ассииро-вавилонские источники об истории Урарту, "Вестник древней истории", 1951, № 2,3,4, № 49; УКН, № 19; ՎՊՊՎ, էջ 73:

ասորեստանյան բանակի կողմից:²³ Վան քաղաքից հյուսիս-արևելք գտնվող Անձալ (այժմ՝ Անգաֆ) նախկինում հայաբնակ գյուղի²⁴ բերդի ավերակներից հայտնաբերվել է նաև մ.թ.ա. IX դ. վերջով քվազրվող ուրարտական վահանի մի քեկոր: Այստեղ ներկայացված են իրական և երևակայական կենդանիների վրա կանգնած ուրարտական մի շարք աստվածներ, որոնք օգնության են շտապում քննամու դեմ մարտնչող ուրարտական բանակին: Նրանց առաջնորդում է հետիտուն մի աստված, որին հետևում է առյուծի վրա կանգնած աստվածը, իսկ սրան՝ ցուլի վրա կանգնած աստվածը և այլն:²⁵ Սրանցից առաջինը Խալդին լինել չի կարող, այնպես ինչպես երկրորդը՝ առյուծի վրա կանգնած աստվածը Թեշեբան չէ, իսկ երրորդը ցուլի վրա կանգնածը Շիվինին չէ: Վահանին պատկերված աստվածների առաջնորդի՝ հետիտուն մարտիկի, Արևաստված լինելու մասին են խոսում հետևյալ փաստերը: 1) Սկավառակաձև վահանները խորհրդանշում են հենց արեք, ուստի նախնադարից սկսած Հայաստանում «վահաններ քաղերու տվորություն չի եղել»:²⁶ 2) Անձալի վահանին պատկերված իրական ու երևակայական կենդանիների վրայի աստվածությունների շարժման ուղղությունը կլկնում է արեգակի երկնականարային շարժման ուղղությունը՝ ձախից աջ: 3) Նրանց առաջնորդը ամբողջովին հրեղեն է՝ մարմնի վերնամասով բոցեղեն շրջանակի մեջ, իսկ դա արևի խորհրդանիշն է: 4) Նրա աջ ձեռքին բոցարձակ նետ է, իսկ ձախ ձեռքին աղեղ, որից արձակված նույնպիսի նետը հասել է կովոդներին: Հայտնի է, որ աղեղնավոր-նետածիգներ էին նախ և առաջ արևի աստվածները («նետ») // «արևի ճառագայթ»): Երբ ի նկատին ենք առնում նախնական նետերի եղեգնյա լինելու հանգամանքը, այսպե աստառնական չի թվում հետիտուն, աղեղնավոր-նետածիգ, հրեղեն այս աստծու և հետիտուն, աղեղնավոր-նետածիգ, «խայտակն» ու «զաջազանգուր» Հայկի,²⁷ ինչպես նաև «խարանաշ պատանեկիկ», «ժուր հեր», «բոց մորուս» ունեցող Լոեզնածին Վահանգին²⁸ կերպարների միջև առկա գուգահեռները («եղեգն» > «նետ» հմմտ. հ.-ե. *nedo-«եղեգն» > հին. հնդկ. nāda- պահլ. nad, nai, պարս. nāy, nay «եղեգն», իսկ հայ. նետ «աղեղով արձակելու սլաք, փքին»):²⁹

Վաղ Ուրարտում պետական դիցարանը գլխավորած Արևի աստծուց հետո, երկրորդ տեղում լինելու էր Ամարոպի աստվածը, ինչպես էր, օրինակ, նաև Խեթական քագավորությունում: Խեթերեն սեպագիր անբատերից մեկում արքան ասում է. «Ինձ՝ արքայիս, երկիրը և իմ սփրապետությունը հանձնել են աստվածները՝ Արևի աստվածը և Ամարոպի աստվածը»:³⁰ Իշպուինիի բարեվախճանից հետո էլ ուրարտական Ամարոպի աստվածը (^DIM, ^DTeiseba) շարունակում էր դիցարանում իսաստառուն կերպով գրադեցնել երկրորդ տեղը:³¹ Ուրեմն, պատահաբար չէ, որ Խայոց հին առմարի երկրորդ օրը՝ Արեգ օրվան հաջորդողը, կոչվում էր Հրատն/Հրանտ/Հրանդ: Այս անվան արմատը հնդեվրոպական ծագումով հուր բառն է (-ատ և -անդ վերջածանցներ են), իսկ անունն ինքը նույնական է Հրատ «Մարս» մոլորակի անվան հետ:³² Հավանաբար, արևային և ամարոպային աստվածությունների իրարահաջորդ տոների հիշատակի հետ գործ ունենք ոչ պակաս ուշագրավ հետևյալ դեպքում: Խարբերում անգամ XIX դ. վերջին Տյառնընդառաջի հաջորդ օրը կոչվում էր գ⁴աձագ <կայծակ>,³³ երբ հայտնի է, որ Տյառնընդառաջի քրիստոնեական տոնին իր տեղը զիջած հեթանոսական տոնը ձոն-

²³ H. A p y t y n y n, Биайниан (Урарту), Ер., 1970, стр.130-131: ՎԹՊԿ, էջ 73:

²⁴ Ա - Դ. ռ. Վանի, Բիբլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Եր., 1912, էջ 35: Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բաքսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.1, Եր., 1986, էջ 279:

²⁵ O. B e l l i, The Anzaf fortresses and the gods of Urartu, Istanbul, 2000, p. 37-41.

²⁶ Խ. Սա մ ու ե յ յ ա ն, Հին Հայաստանի կալտուրան, հ. 2, Եր., 1941, էջ 74:

²⁷ Խ ո թ ե ն ա ց ի, Ա, ժա:

²⁸ Նույն տեղում, Ա, լա:

²⁹ ՀԱԲ, հ. 3, Եր., 1977, էջ 442:

³⁰ Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Hf.1-30, Berlin, 1923-1939, XXIX, 1, I, 17-18.

³¹ YKH, № 27 և այլն:

³² Հ. Ա ճ ա յ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 3, Եր., 1946, էջ 108: Է. Աղայան, Անձնանունների կալտուրային, Եր., 1986, էջ 77:

³³ ՀԱԲ, հ. 2, էջ 507:

ված է Տիր/Տիր ասածուն, որի անունից էլ ծագում է այդ տոնի ժողովրդական անվան *տրնդեզ, տերնդեզ, տրնաաս* և այլ տարբերակները: Իսկ որ Տիրը եղել է արևային բնության աստվածություն, բացահայտվում է հեղինիզմի դարաշրջանում նրա և Ապոլոնի նույնացված լինելու հանգամանքից:³⁴

Ուշագրավ է, որ հայ հին ավանդազրույցներում Մասիս լեռան անձնավորում և անվանադիր Ամասիան նրա լանջին երկու բնակավայր էր կառուցել և ժառանգություն բողել իր որդիներ Փառոխին (դրանցից արևելյանը) և Յուակին (դրանցից արևմտյանը):³⁵ Սրանցից առաջինն հիշատակված Փառոխը թե իր «արևելյան» նստավայրով, թե իր անվան ստուգաբանությամբ բացահայտում է իր արևային բնույթը, իսկ Յուակը ամպրոպային է թե իր «արևմտյան» նստավայրով, թե իր անվան ստուգաբանությամբ: Փառոխ <Փառ-ոխ, որտեղ *Փառ* նշանակում է «փայլ», որից կրկնությամբ *փառփառ* «զեղեցիկ և վառվառն աչքեր ունեցող»:³⁶ իսկ -ոխ-ը հենց «աչք» է նշանակում, որով հենա և նրա արմատակից *ոխ* «քեն, վրեժ» բառը ծագած է համարվում հ.-ե *ok- «տեսներ» նախաձևից:³⁷ Ըստ այսմ, *Փառոխ*-ը արմատակիցը լինելով *փառփառ*-ի, նաև նույնն է նշանակում: *Յուակ* <*ցոլ-ակ* անունը նշանակում է «ցողացող ակ» և իմաստային զուգահեռն է *կայծակն* (<կայծ-ակն) բառի (հմմտ. նաև *փայլակն* <*փայլ-ակն*, որտեղ -ակն «աչք»):³⁸ Ընդ որում, ավանդազրույցի Յուակը կրում է *կայտառ* մակդիրը, իսկ *կայտառ* <*կայտ-առ*, որտեղ *կայա*/*կայծ*³⁹ հմմտ. աղա/աղծ, բուտ/բուծ (բուել/բուծել), *մուտր*/*մուծ-ել* և այլն,⁴⁰ իսկ -առ-ը վերջածանց է (հմմտ. *պայծ-առ, խանձ-առ, խոչ-առ*):⁴¹

Յուակի ամպրոպային էության վերաբերյալ, ըստ երևույթին, պահել ժողովրդական «Յուակ ջան, ցոլ տու, զնա» պարերգը, որն սկսվում է «Ամսի մեջ լորիկ բռավ» նախադասությամբ:⁴² Սրբ. Լիսիգյանի գրառած յոթ քառատող ունեցող այս պարեղանակի տարբերակի քառատողերից յուրաքանչյուրի երկրորդ տառը կրկնելով է՝ «Յուակ ջան, ցոլ տու, զնա»:⁴³ Իսկ *ցոլ տալ/ցոլալ* նշանակում է «շողալ», «փայլել», «լույսի ճառագայթների քոչելը, պեծյալներն տալը» և այլն, նաև «պարի մեջ սահելով երթալը»:⁴⁴ Նույն *ցոլ* արմատից կրկնությամբ ունենք *ցոլցոլալ*, որը նշանակում է «ցոլալ», «շարունակ կամ այս ու այնտեղ ցոլալ, փայլվել» և *ցոլրալ* «սուր և ծակող ցավ զգացվել»:⁴⁵ Ինչպես տեսնում ենք, բերված բացատրությունների ամբողջությունը վերաբերում է նախ և առաջ կայծակին: Ի դեպ, «Յուակ ջան», «Յուակի» կոչված ժողովրդական պարեղանակների պարի շարժումները բնորոշ են վերվերի տեսակին և, ըստ Սրբ. Լիսիգյանի, հիշեցնում են կրակից քոչկոտող կայծեր, բոցի արձակումներ:⁴⁶

Ընթալական քիթեղին Արևասածուց հետո՝ նրա դիմաց, պատկերված առաջին աստվածը Ասպրոպի աստված լինելու մասին է խոսում նաև նրա գլխավերևին պատկերված «աչքի տեսք ունեցող» գաղափարանշանը,⁴⁷ որը ամպրոպի աստծու (ՊՄ, Teiṣeba) խորհրդանշանն է՝ նրա «կայծակն աչքը»: Ինչպես տեսանք, հայերեն *կայծակն* (<կայծ-ակն) և *փայլակն* (<փայլ-ակն) բառերի երկրորդ բաղադրիչները հենց «ակն, աչք» են նշանակում, իսկ կայծակի անձնավորում ոգին «հայերի մեջ կոչվում է *Հրաչք*... Մակայն դա օդերևութական կենդանակերպ ոգի չէ, այլ ամպրոպային մար-

³⁴ Գ. Մ ա ռ ց Վ յ ա ն, *Հեղինիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Եր., 1966, էջ 37, 43:*

³⁵ Խ ո յ ը ն ա զ ի, Ա. Ժր:

³⁶ ՀԱԲ, հ. 4, Եր., 1979, էջ 491:

³⁷ Г. Д ж а у к я н, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка. Ер., 1967, стр. 122, 271.

³⁸ Ա. Մ յ է, *Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1978, էջ 210-211:*

³⁹ *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, Եր., 1975, էջ 87:*

⁴⁰ ՀԱԲ, հ. 1, Եր., 1971, էջ 132, 487: Б. Джаукян, *նշվ. աշխ., էջ 302-303:*

⁴¹ *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, էջ 87:*

⁴² Երզնկյան, *կազմեց Վ. Մամիկյան, Եր., 1949, էջ 334:*

⁴³ С. Л и с и ц и а н, Старинные пляски и театральные представления армянского народа, т. 1, Ер., 1958, стр. 556-557.

⁴⁴ Սա. Մ ա յ ի ա յ ա ն, *Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 4, Եր., 1945, էջ 468:*

⁴⁵ Նույնը:

⁴⁶ С. Л и с и ц и а н, *նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 321, 322:*

⁴⁷ ՎԹՄ, էջ 389, ՀՄ, էջ 122:

դակերպ ոգի՝ երեղեն աչքերով: Նա հայտնվում է երբեմն իր հրացայտ աչքերով, որ կայծակ է նշանակում, այրում է այն ամենը, ինչ հանդիպում է և ապա անհետանում: Հրաչք է համարվում նաև Ծովյանը կամ Ծովինարը... Ամպրոպային մութ զիշերներին նա հանկարծ գլուխը հանում է ամպերի տակից և նայում ցած, այն ժամանակ փայլատակում է կամ *Ծովյանը խաղում է ամպերի վրա*»,- գրում է Մ.Աբեղյանը:⁴⁸

Ամպրոպի աստծու «կայծակե աչքի» մասին պատկերացման արձագանքն ենք տեսնում Երվանդ Վերջին արքայի (մ.թ.ա. III դարի վերջին տասնամյակներ) մասին եղած առասպելաբանական գրույցներից մեկում: Հայոց այս արքայի կրած անունը ցույց է տալիս, որ նա նույնացված է հղել Ամպրոպի աստծու հետ և համարվել է վերջինիս երկրային մարմնավորումը. Երուանդ < հ.ե.*peruato-:՝⁴⁹ Մովսես Խորենացու երկում հիշյալ գրույցի առթիվ կարդում ենք. «Բայց ասեն զԵրուանդայ ըստ հմայից դժնեայ զոլ ական հայեցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ աչալոցացն սովորութիւն ունել սպասաւորացն արքունի՝ վեմս որձաքարեայս ունել ընդդեմ Նրուանդայ, եւ ի հայեցուածոցն դժնութենէ, ասեն, պայրել որձաքար վիմացն»:⁵⁰

Դեռևս թագմած աստծու դիմաց կանգնածներից առաջինը և երկրորդը ևս աստվածություններ են, որովհետև կրում են զահակալ աստծու զգեստների նման աստվածային զգեստներ: Ինչպես տեսանք, նրանցից առաջինը Ամպրոպի աստվածն է, իսկ երկրորդը լինելու է Մայր դիցուհին՝ հայկական առասպելաբանության ամպրոպային (=Պ, ԴՄ, ԴՏեօբա) և արևային (=ՊՄՄ, ԴՏուու) երկվորյակների մայրը: Մայր դիցուհու և նրա ամպրոպային ու արևային որդիների պաշտամունքը հազարամյակներ շարունակ ընդոռն է եղել հայությանը՝ իր թագմագան դրսևորումները գտնելով նրա հոգևոր-մշակութային կյանքի տարրեր բնագավառներում: Հայաստան և հայ հերանոսական զիցարաններում այն ձևափոխվել էր որպես ամպրոպային հայր աստծու (Պ.ՍՄՐ= Արամագ), Մայր դիցուհու (ԴՄՄՄ=Անահիտ) և նրա արևային որդու (ԴՄՄՄՄ=Վահագն) պաշտամունք:⁵¹ Այն լայն տարածում է ունեցել Վանա լճի ավազանում և հարակից շրջաններում: Այդ մասին խոսում են ինչպես այս տարածքում բնակված թագավորական ու նախարարական տոհմերի ավանդագրույցները, որոնց համաձայն Երվանդունի. Արծրունի, Գնուհի. Աղձնյաց, Մամիկոնյան տոհմերի իմնադիրները զույգ եղբայրներ էին,⁵² այնպես էլ «Մասնա ծռեր» Լյուսը, որի համաձայն այս տարածքում են ապրել փախկան Ծովինարն ու նրա երկվորյակ որդիները՝ ամպրոպային Մանասարն ու արևային Բաղդասարը:

Որ Արևաստծու դիմաց կանգնածներից երկրորդը լինելու է Մայր դիցուհին կարող են վկայել նաև նրա գլխավորեին պատկերված մեհենաճշանները: Դրանցից աչակողմյանը հիշեցնում է միջնադարյան «Նշանագիրք իմաստուցի» այն նշանը, որի լուսաարտությունն է «պարկելու»:⁵³ *Պարկելու* բառը նշանակում է ոչ միայն «ծուժկալ, համեստ, ողջախոհ, չսովավոր», այլև «մաքուր, անպարտ, սուրբ»:⁵⁴ Իր վերջին նշանակությամբ *պարկելու* բառը զուգահեռն է ներկայացնում իրանական ծագումով *Անահիտ* դիցանվան, որով արեւմտյան դարաշրջանից սկսած կոչվում էր հայոց Մայր դիցուհին:⁵⁵ Ընդ որում, *Anāhita* «անբիծ, անարատ» մակդիրով հայտնի էր միջագետքյան Իշտար (շումեր. Ishtar) դիցուհու հետ նույնացված ավեստյան Հարափվատի դիցուհին՝ նույնանուն առասպելական զետի, ջրային տարերքի և պտղաբերության անձնավորում

⁴⁸ Մ. Աբեղյան, *Երկեր*, հ. 7, Եր., 1975, էջ 70:

⁴⁹ Մ. Պեռնսյան, *Վահագնի երգի...*, էջ 81-85:

⁵⁰ *Խոսք և նշան*, Բ, խոսք:

⁵¹ Մ. Պեռնսյան, Հին Հայոց եռամսն ամսիս խորհուրդը, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1996, թիվ 1-12, էջ 420-439: Նույնի, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին ու վաղմիջնադարյան Հայաստանում, Գյումրի, 2001, էջ 11-13, 19-21:

⁵² *Խոսք և նշան*, Ա, իգ, Բ, լ: Մերոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Եր., 1939, գլ. Գ, էջ 13:

⁵³ Մ. Աբեղյան, Հայոց գիր և գրչություն, Եր., 1973, էջ 241:

⁵⁴ Նոր քաղաքի հայկազեան լեզուի, հ. 2, Եր., 1981, էջ 636:

⁵⁵ Մ. Հոսթոնսյան, Հին հայոց հավատալիքները, կրանք, պաշտամունքն ու դիցարանը, Եր., 2001, էջ 34:

դիցուեին:⁵⁶ Հետագայում մոռացության մատնված նրա բուն անվան փոխարեն գործածվում էին եռյակ կազմած նրա մակդիրները՝ Arədvī-Sura- Anāhita «Նոնավ-հզոր-անարատ» կամ «Արդվի հզոր-անարատ»:⁵⁷ Թե ինչու «մաքուր, անարատ» հայոց Մայր դիցուեին համարվում էր նաև «Մայր ամենայն զգաստութեանց»,⁵⁸ այսինքն՝ ամփոփում էր իր մեջ *պարկեշտ* հասկացության երկու առումները, հայ միջնադարյան (հին քնարերգության առնչությամբ բացատրում է Մ. Աբեղյանը. «Մաքրություն ուրեմն, ամենից առաջ զգաստություն: Եվ դա մեր հին քնարերգության էական հատկանիշն է: Բայց դա նաև մեր ազգային բնավորության մի էական գիծն է, որ նույնիսկ հեթանոսական բանաստեղծության և առասպելաբանության մեջ երևան է գալիս»:⁵⁹

Դիցուիտ զլխավերևի ծախսակողմյան մեհենանշանը ընթերցվել է թե՛ հնչյունագիր, թե՛ գաղափարագիր: Սա լուսնի մահիկ է պատկերում, բայց ի տարբերություն քիրեդի այդ կողմում, ճառագայթող արևի պատկերին ուղեկցողի, ներկայացված է զլխավայր՝ սուր ծայրերը ներքև ուղղված: Եթե այդ դեպքում նա ընթերցվել է *ամ*, որը *ամիս* («ամիս» < «լուսին») բառի առաջին մասն է, ապա այս դեպքում նա ընթերցվելու էր *մա*, որովհետև նշանի շրջված (զլխիվայր) պատկերումը ենթադրում է համապատասխան հնչյունների շրջված (հեռառաջությամբ) ընթերցումը: Իսկ այս *մա*-ն լինելու է Ոսյր դիցուիտ տարածված անուններից մեկը՝ *Մա*, որը ծագում է հ.-ե. *ma-արմատից (սրանից Լ կրկնությամբ *mama «մայրիկ»): Ուշագրավ է, որ լուսնի մահիկը, և լուսինն առհասարակ, համարվում էր բերրիությունն ու պտղաբերությունը անձնավորող Մայր դիցուիների խորհրդանիշը նաև Հայաստանում: Այստեղ Անահիտ դիցուիին, որի շնորհիվ «կեսայ եւ կենդանութիւն կրլ. երկիրս Հայոց», կոչվում էր «Մայր», «Ոսկեմայր», «Կեցուցիչ», «Խնամակալ»⁶⁰ և նույնպես խորհրդանիշ ունեւ լուսնի մահիկը: «Մասնա ծռերում» Մայր նախնի Ծովինարը՝ Սանասարի և Բաղդասարի մայրը, նույնպես անձնավորել է լուսինը: Օրինակ, «Կուսպաշա քագավորի» հարկահանները «խաչապաշտ քագավորի» պալատի մոտով «Որ կրնցնեն, լուս մանունց իրևաց... /Աղբը անցկուն խորոտ, բնցկուն խորոտ, /Կուր տըսնուշորս հալուր լուսնրկի կը նմանի/ Կուր յոր սարի խոտեն դուս կու գա»:⁶¹ Բնականաբար, Լուսնի մահիկը ժողովրդական հավատալիքներում առնչվելու էր շատ դեպքերում Մայր դիցուիտու փոխարինած քրիստոնեական Աստվածածնին: Հմմտ. ժողովրդական աղոթքներում հանդիպող «Աստվածամար, կուտաս կամար», «Աստվածամար Լուսին կամար» ձևակերպումները:⁶² Իսկ թե ինչու էր այդպես, կարելի է կռահել Անանիա Շիրակացու հեռակալ ստղերից. «Ձի ի փոփոխմունս որ լինին ի լուսնի, անասունք գլխութիւն առնուն. եւ տունկը օգնականութիւն գտանեն աճման սննդեան իրեանց»,⁶³ «քանզի առաջին հաբքն զլուսին դայեակն եւ սնուցիչ բուսոց անուանցին»:⁶⁴ Անգամ XIX-XXդդ. սահմանագլխին պահպանվում էր լուսնի նկատմամբ եղած այդպիսի հավատալիքները: Գարդմանում (Գանձակի գավառ) և Արցախում («Լարանդա»). ինչպես Ե. Լալայանն է վկայում. «Մանուկներին բարձրացնում են դեպի լուսին և աղոթում. «Ա՛ մոր ծոցեն տյուս եկող կարմիր լոներակ տյու իմ ըեխիս պահես»:⁶⁵ Մայր դիցուիին «մաքուր, անարատ» ըմբռնվելու և լուսնի մահիկը խորհրդանիշ ունենալու տեսանկյունից ուշագրավ է նաև «Նշանագիրը

⁵⁶ Р. Ф р а й, Наследие, Иран, М., 1972, стр. 168; Мэри Бойс, Зороастрийцы. Верования и обычаи, М., 1988, стр. 76-77.

⁵⁷ Նալյն տեղում, էջ 76: И. Брагинский, Ардвисура Анахита, "Мифологический словарь", М., 1991, стр. 57.

⁵⁸ Ազարանգեղայ պատմութիւն Հայոց (այսուհետեւ՝ Ազարանգեղայ), Քննական բնագիրը Գ.Տեք-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, Ե, 53, Եր., 1983:

⁵⁹ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., հ. 7, էջ 339:

⁶⁰ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., հ. 53, 2, 68, ԺԲ, 127, ԴԺԴ, 809:

⁶¹ Մասնա ծռեր, հ. 1, Եր., 1936, էջ 307-308:

⁶² Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., հ. 7, էջ 39:

⁶³ Շիրակացի, նշվ. աշխ., էջ 43:

⁶⁴ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944, էջ 326:

⁶⁵ Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 173, 429:

իմաստոնցի» 𐎠, 𐎡 նշանը, որի բացատրությունը «անեղծ»⁶⁶ է (հմմտ. «պարկեշտ», «անարատ»//*Անահիտ*), և վերնամասը լուսնի պառկած մանիկ է ներկայացնում:

Այսպիսով, կարելի է վերջնականապես ճշտված համարել, քե ովքեր են Ռուդինի հավաքածուի ընծակալական քիթեղին պատկերված աստվածները: Դրանք ձախից աջ հերթականությամբ ներկայացնում են վաղ Ուրարտուի գերագույն աստծու դերում հանդես եկած Արևաստծուն (^DUTU, ^DŠiuni)՝ գահին բազմածը, ինչպես նաև նրա հետ լիցական գլխավոր եռյակը կազմած Ամպրուպի աստծուն (^DIM, ^DTeišeba) կանգնածներից առաջինը, և Մայր դիցուհուն (^DUarubaini)՝ կանգնածներից երկրորդը:

ГЛАВНАЯ ТРИАДА РАННЕУРАРТСКОГО ПАНТЕОНА

____ *Резюме* ____

____ *С. Петросян* ____

До религиозной реформы царя Ишпуини (825-810 гг. до. н. э.) государственный пантеон Урарту возглавляла другая божественная триада. В состав этой триады входили бог Солнца (^DUTU//^DŠiuni), бог Громовержец (^DU//^DIM^DTeišeba) и богиня Великая Мать (^DUarubaini//^DArubaini). Ср. ^DU. GUR, ^DINANNA, ^DIzzi-Istanu в хайасском пантеоне, а также Арамазд, Анахит, Вахагн в армянском-эллинистическом пантеоне. На бронзовой пластинке из коллекции Будина (Женева) бог Солнца, как верховный бог пантеона Урарту, изображен сидящим на троне. Перед ним в молитвенной позе изображены бог Громовержец, богиня Великая Мать, а также две человеческие фигурки.

⁶⁶ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայոց գրերը, Եր., 1984, քիվ 49: Ա. Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 236: